

سیری در کتاب المدنیات

نقد و بررسی کتاب

عبدالحسین طالعی

◀ واثقی، حسین؛ المدنیات؛ قم: مؤلف، ۱۳۹۱ شمسی، ۱۴۳۳ قمری، دو جلد، ۱۳۳۶ + ۱۶ ص.

هدف اصلی نویسنده شناخت شهر مدینه از زاویه دید شیعی است؛ یعنی هر آنچه در این شهر در ارتباط با تشیع قابل بررسی است، به ویژه تلاش‌های علمی شیعیان در این شهر مقدس. نویسنده به این دلیل این نوع نگاه را انتخاب کرده است که در نوع تاریخ‌هایی که برای این شهر نوشته می‌شود به ویژه آنها که با نگاه سلفی تدوین شده، می‌کوشند رد پای شیعه را از گذشته مدینه محو کنند. بر این مدعا دلایل بسیاری موجود است که این گفتار مختصراً مجال طرح آنها نیست. البته نویسنده در این نوشتار به هیچ وجه قصد نقد یا رد کارهای دیگران ندارد و جزیک مورد که رویکردی تطبیقی به مطلب دارد، تنها به مباحث خود می‌پردازد و برای احیای تاریخی که دیگران در پی محو آنند، قلم می‌زند. به همین دلیل نیز کتاب را به زبان عربی می‌نویسد که مخاطبان بیشتری در جهان بیاید، چرا که چه در جهان اسلام و چه در میان اسلام‌شناسان فرنگی، زبان عربی بیش از فارسی مخاطب دارد.

تفاوت اصلی المدنیات با دیگر آثار دانشوران شیعی در زمینه مدینه پژوهی در همین نکته است. آن‌گونه آثار مانند مدینه شناسی شادروان سید محمد باقر نجفی عمدتاً گذشته‌نگر است و تنها شناخت تاریخ گذشته مدینه را مورد نظر دارد و بناهایی را می‌شناساند که با تاریخ شیعه مرتبط است و اکثر آنها به مرور زمان یا به دست وهابیان محو شده است؛ اما واثقی در کتاب خود، بیش از آن به تاریخ فرهنگی مدینه از زاویه نگاه شیعی می‌نگرد.

این نکته در مقایسه میان آثار مکه‌شناسی واثقی با دیگر آثار مکه‌شناسی شیعی نیز مصداق دارد که در جای خود باید به تفصیل گفته آید.

چکیده: کتاب المدنیات به زبان عربی و در دو جلد اثر حسین واثقی در زمینه مدینه پژوهی است که هدف نویسنده از نگارش آن، شناخت شهر مدینه و تاریخ فرهنگی آن از زاویه دید شیعی است؛ یعنی شناخت هر آنچه به این شهر در ارتباط با تشیع قابل بررسی است به ویژه تلاش‌های علمی شیعیان در این شهر. نویسنده نوشتار حاضر سعی در معرفی کتاب مذکور دارد. در راستای این هدف، بعد از ذکر مختصر ارزش این اثر، محتوای آن را مورد مذاقه قرار می‌دهد.

کلیدواژه: کتاب المدنیات، مدینه پژوهی، حسین واثقی، معرفی کتاب.

[۱]

کتاب المدنیات به زبان عربی، حلقه‌ای است از زنجیره پژوهش‌های نویسنده پژوهشگران که سال‌ها است کار تخصصی درباره حرمین شریفین (مکه و مدینه) را وجهه همت خود قرار داده است. عناصری چون تخصص‌گرایی، روزآمدی، تتبع، پیگیری مداوم، همت، تواضع، خلوص، پایداری و انتخاب آگاهانه، سبب شده که نویسنده با امکانات مختصر شخصی و بدون حمایت مؤسسه و مرکزی تاکنون سه کتاب در سلسله «ذخائر الحرمین الشریفین» منتشر کند که عبارتند از:

۱. خطباء المنبر الحسینی فی المدینة المنورة

۲. بهجة الجلساء فی تعریف خمسة اهل الکساء

۳. التراث المکی

و دو کتاب دیگر نیز در این سلسله در دست نشر دارد:

۱. تحفة الأبرار (شرح دعای امام حسین (ع) در عرفات)

۲. دیوان اشعار عالم فقیه سید محمد مکی.

کتاب المدنیات در دو جلد در همین سلسله است که همزمان با اعلام مدینه به عنوان پایتخت فرهنگی جهان اسلام (سال ۱۴۳۴ قمری برابر با ۲۰۱۳ میلادی) انتشار می‌یابد.

[۲]

المدنیات، در دو جلد، شامل ۱۳۳۶ صفحه همراه با نمونه‌های نسخه‌ها در برگ‌های رنگی در انتهای مجلد دوم است. البته صفحات ۱۱۵۳ تا ۱۱۶۰ همان مجلد که به صورت رنگی با کاغذ گلاسه چاپ شده، شامل متن کامل رساله «امهات النبی» است که درباره آن گفت‌وگو می‌شود. نویسنده در مقدمه کتاب، فهرستی از ۴۷ رساله و تصویرهای مربوط بیان می‌کند. آن‌گاه از کسانی که به نویسنده کمک کرده‌اند - بیش از بیست نفر - تشکر کرده است. اینان به نویسنده در جهاتی یاری رسانده‌اند؛ مانند تشویق، راهنمایی به نسخه خطی یا منبع یا سند خاص و تذکره به نکته یا خطا یا نقصی در کار و حل مشکلات.

درس اخلاقی‌ای که نویسنده از آغاز به دیگر پژوهشیان می‌دهد، حُسن مطلع کتاب است که فضایی شیرین و خواندنی را به خوانندگان می‌نمایاند. همچنین تشکر از مدیران کتابخانه‌هایی که نویسنده از آنها بهره گرفته است و تقریظ منظوم سید عبدالستار حسنی، شاعر معاصر عراقی، در ابتدای کتاب جای گرفته است.

[۳]

آغازگر کتاب، تصویری است از سنگی که میرزا محمدعلی سنگلاخ خراسانی (درگذشته ۱۲۹۴ قمری)، خطاط و حجار مشهور در قاهره، صاحب کتاب تذکره الخطاطین برای حرم مطهر پیامبر ساخت و قصد داشت در آن آستان آسمانی نصب کند که سلطان عثمانی به او اجازه نداد؛ پس آن را به تبریز منتقل کرد تا به حرم مطهر امام رضا (ع) برساند و در آنجا نصب شود؛ اما اجل به او مهلت نداد و در تبریز ماند که اکنون در موزه تبریز نگهداری می‌شود.

این سنگ به ابعاد ۳۸۰ در ۱۳۳ و با ضخامت ۳۵ سانتی‌متر، حدود سه تن وزن دارد که از پنج قطعه تشکیل شده است. یک قطعه مرکزی در وسط و چهار قطعه در پیرامون آن. سنگ از مرمر سفید ساخته شده و در مرکز آن ذکر شریف «بسم الله الرحمن الرحیم» نوشته شده و در حواشی آن مطالب مختلف به زبان‌های عربی، فارسی و ترکی عثمانی نوشته شده است.

پس از آنکه سلطان عثمانی مانع از نصب این سنگ در حرم نبوی شد، میرزا سنگلاخ نامه‌ای به علی پاشا صدر اعظم وقت دولت عثمانی نوشت و خدمات خود به آنها را در طول ۲۵ سال یادآور شد. او یکی از خدمات خود را همین سنگ دانست که مانند آن در دوره هیچ سلطانی ساخته نشده است. وی اشاره کرد که برای ساختن این سنگ، ۶۵۸ صرّه وجه نقد در طول هشت سال عمر خود صرف کرده و به امر سلطان عثمانی و با وجود زحمت زیاد نسبت به امکانات آن روزگار، از مصر به استانبول (مقر حکومت سلاطین عثمانی) انتقال داده است. خطاط

خراسانی، کار خود و برخورد سلطان عثمانی را مانند برخورد سلطان محمود غزنوی با فردوسی و شاهنامه‌اش می‌داند.

بخشی از این توضیحات بر اساس یادداشت مربوط به این سنگ تاریخی در موزه تبریز و پاره‌ای دیگر بر اساس رساله خطی مجمع الاوصاف که در کتابخانه مجلس ضمن مجموعه کریم‌زاده نگهداری می‌شود، نوشته شده است. تصویری از این سنگ در آغاز مباحث کتاب آمده است.

[۴]

۲۳ نوشتار از مجموع ۴۷ نوشتار این کتاب، به خاندان دانش‌پور «آل شدقم مدنی» ارتباط دارد.

سیدحسن بن علی بن شدقم مدنی، همراه با پسران و دخترش خانواده‌ای تشکیل داده بودند، همه اهل علم و فضل و فقاقت که در مدینه اقامت داشتند. رساله‌های زیر از این خاندان در مجموعه «المدنیات» آمده است:

الف) از سید محمد بن حسن بن شدقم مدنی (درگذشته ۱۰۰۸ق):

۱. سؤال‌های فقهی او از صاحب مدارک سید محمد عاملی (درگذشته ۱۰۰۹ق) [ج ۱، ص ۲۵ - ۴۶].
۲. المسائل المدنیات الثانیة، پرسش‌های او از شیخ حسن صاحب معالم (درگذشته ۱۰۱۱ق) [ج ۱، ص ۲۶۶ - ۲۹۲].

ب) از سیدعلی بن حسن بن شدقم مدنی (درگذشته حدود ۱۰۳۴ق)

۱. پرسش‌های مختلف از سیدمحمد صاحب مدارک، تدوین سال ۱۰۱۱ق [ج ۱، ص ۶۸ - ۲۴۲] که در شمار مفصل‌ترین رساله‌های این مجموعه است.
۲. المسائل المدنیات، شامل شش رساله و پرسش‌های او از شیخ حسن صاحب معالم [ج ۱، ص ۲۹۳ - ۴۰۳].
۳. نقدهای او بر پاره‌ای از پاسخ‌های استادش، صاحب معالم و متفرقات دیگر از او [ج ۱، ص ۴۰۴ - ۴۳۲].
۴. پرسش‌های او از ابن خاتون عاملی مکی با تعلیقات بر جواب‌های استادش [ج ۱، ص ۴۳۴ - ۴۶۱].
۵. رساله در باره آیه افک [ج ۱، ص ۴۶۴ - ۴۶۸].
۶. رساله اعتقادات [ج ۱، ص ۴۶۹ - ۴۸۲].
۷. رساله در باب طواف النساء در حج [ج ۱، ص ۴۸۳ - ۴۸۸].
۸. رساله در باب شاهد گرفتن بر طلاق [ج ۱، ص ۴۸۹ - ۴۹۸].
۹. پرسش‌های او از عالمان سنی و زیدی مقیم مدینه [ج ۱، ص ۵۱۷ - ۶۲۴].

به کار خود و کار دکتر طباجه و ارتباط آنها اشاره و نکاتی افزون بر پژوهش طباجه را بیان کرده است.

شرح حال مبسوط سیدمهنا مدنی و ابن حسام عاملی نیز در اینجا آمده که اهمیت خاص دارد؛ از آن روی که این یزرگان کمتر شناخته شده‌اند و موضوع مقاله‌ای مستقل یا تک‌نگاری قرار گرفته‌اند.

[۶]

در مجموعه‌المدنیات سند‌های تاریخی نیز آمده است که عبارتند از:

۱. در سده سیزدهم، پرده‌های حجره شریف نبوی تعویض شد و پرده‌های قدیمی به حرم دو امام بزرگوار، امام کاظم و امام جواد (علیهم‌السلام) ارسال شد. در این زمان عبدالباقی فاروقی شاعر و ادیب بزرگ سنی عراق (درگذشته ۱۲۷۹ق) قصیده‌ای ۳۲ بیتی در این زمینه سرود و بدین‌گونه این رویداد تاریخی را ثبت کرد. [ج ۲، ص ۶۶۹ - ۶۷۲].

۲. سلطان حسین بایقرا تیموری (حکومت: ۸۶۱ - ۹۰۲ق) در سال

۸۷۷ق به واسطه عبدالرحمان جامی (درگذشته ۸۹۸ق) یک مجلد قرآن کریم با خط و آرایه‌های مختلف همراه با هدایای دیگر به حرم شریف نبوی فرستاد. حاکم وقت مدینه که نامش ذکر نشده، طی نامه‌ای رسید این هدایا را به بایقرا اعلام کرد که متن آن آمده است. [ج ۲، ص ۱۰۲۵ - ۱۰۲۹].

۳. چند وقفنامه مربوط به حرم تخریب شده ائمه معصوم مدفون در بقیع (علیهم‌السلام) از سال‌های ۹۶۳ق، ۱۱۱۰ق و ۱۰۱۳ق و چند مورد دیگر، از مهم‌ترین بخش‌های کتاب است. [ج ۲، ص ۱۰۳۰ - ۱۰۳۷].

این وقفنامه‌ها پرشسی در ذهن می‌انگیزد که حکومت فعلی حجاز که خود را متولی شرعی شرع مطهر و خادم الحرمین الشریفین می‌داند، چگونه به این وقف‌های شرعی عمل می‌کند؟

۴. رساله‌ای مستقل در باب عطردانی که شاه سلطان حسین صفوی (حکومت ۱۱۰۵ - ۱۱۳۵ق) بر اساس نذری در سال ۱۱۱۸ق به حرم مطهر نبوی هدیه کرد. [ج ۲، ص ۱۱۰۵ - ۱۱۵۰].

سرگذشت پرفراز و نشیب ابن عطردان، چنان است که عمر بن علی سمهودی شافعی (۱۰۸۵ - ۱۱۵۷ق) گزارشی از این رویداد را در نیمه ماه رمضان ۱۱۲۰ق در مکه نوشته و رساله «کسر الشمامه للشیخین کرامه» نامیده است. دروغا که این رساله در قلب حقیقت، شاهکاری است.

۱۰. رساله «الشهاب الثاقب فی تخطئة الیزیدی الناصب» در پاسخ به کلام کسی که لعن یزید را روا نمی‌دانست. [ج ۱، ص ۶۲۶ - ۶۴۰].

۱۱. پرسش‌های او از شیخ محمد بن حسن صاحب معالم (درگذشته ۱۰۳۰ق در مکه) [ج ۱، ص ۶۴۱ - ۶۵۹].

۱۲. پرسش‌های او از شیخ بهاء‌الدین عاملی (درگذشته ۱۰۳۰ق) [ج ۱، ص ۶۷۳ - ۶۹۹].

۱۳. رساله در تطبیق وزن‌های شرعی بروزن‌های عرفی مدینه آن روز [ج ۱، ص ۷۱۹ - ۷۴۵].

ج) از سیدحسن بن شدقم مدنی (درگذشته ۹۹۸ق)

پرسش‌های فقهی از شیخ حسین بن عبدالصمد عاملی پدر شیخ بهایی (درگذشته ۹۸۴ق) همراه با رساله‌ای مبسوط در شرح حال سیدحسن [ج ۱، ص ۷۷۰ - ۸۱۰].

باید دانست که درباره این خاندان دانش پرور، اطلاعات بسیار کمی موجود است و همت مؤلف در گردآوری پراکنده‌ها و تدوین شرح‌حال‌ها و احیای این رسائل ستودنی است.

[۵]

پاره‌ای دیگر از رساله‌های این مجموعه درباره آثار سیدمهنا بن سنان مدنی (درگذشته ۷۵۴ق) شکل گرفته است. وی اهل مدینه و شاگرد علامه حلی است که اجازه علامه به او و سه رساله شامل پرسش‌های او از علامه، مشهور است.

در این مجموعه آثاری از سیدمهنا آمده است که به ترتیب تدوین و تألیف چنین است:

۱. شیخ ابراهیم بن ابی‌الغیث، مشهور به ابن حسام، کارهایی زشت از بعضی سادات می‌بیند و وصیت‌نامه‌ای منظوم خطاب به فرزندش می‌نویسد که با آنها خوش رفتاری نکند.

۲. این بیت‌ها در ماه صفر سال ۷۲۶ق به دست سیدمهنا می‌رسد. او در قالب منظومه‌ای به ابن حسام پاسخ می‌دهد.

۳. ابن حسام رساله‌ای به نثر در پاسخ سیدمهنا به نام کشف‌الیقین فی مودة المتقین و شأن الفاسقین می‌نویسد.

۴. سیدمهنا رساله ابن حسام را در رساله‌ای منثور با عنوان الايضاح و التبيين بفضل رب العالمين على عباده المطيعين و المذنبين پاسخ می‌دهد. متن کامل این رساله‌ها با مقدمات مناسب و ضروری در مجلد دوم، ص ۹۱۲ - ۹۸۶ آمده است که سیریک بحث و پیگیری آن را نشان می‌دهد.

گفتنی است که پیش از این، دکتر یوسف طباجه پژوهشگر شیعی لبنانی، بخشی از این رسائل را منتشر کرده بود. استاد واثقی در مقدمه

در زمره فواید کتابشناختی
مجموعه‌المدنیات باید از فهرست
مصاحف مخطوط خزانه نبوی
یاد کرد که در یادار ایوب صبری
باشا، نظامی فرهیخته ترک متوفی
۱۳۰۸ق، به زبان ترکی نوشته و در
کتاب مرآة الحرمین الشریفین درج
کرده است و اینک ترجمه عربی آن
با ویرایش دقیق واثقی
در اینجا می‌آید.

قصه در آور شگفتی که استاد واثقی در کتاب خود درج ۲، ص ۱۱۰۸ تا ۱۱۱۰ به اجمال بدان پرداخته و یکی از پرده‌های عناد و عصبیت را نشان می‌دهد. خوش ندارم که آن را بازنگارم و دردی را که از خواندن مستقیم آن بر جان می‌نشیند، از خوانندگان دریغ می‌دارم.

واثقی برای نقد رساله سمهودی در مورد این عطردان تاریخی به چهار منبع دیگر استناد کرده است:

کتاب حکام مکه نوشته جerald دی. گوری (ترجمه عربی آن)؛ تنضید العقود السنیه بتمهید الدولة الحسینیه نوشته سیدرضی الدین بن محمد بن علی عاملی (زاده درگذشته در مکه)؛ تاریخ عبدالرحمان بن حسین انصاری مدنی و دو سند از آرشیو عثمانی به زبان ترکی که نویسنده به سختی تهیه کرده و برای نخستین بار در این کتاب همراه با ترجمه عربی آمده است.

۵. هدایة التصدیق الی حکایة الحریق نوشته فضل الله بن روزبهان خنجی اصفهانی (درگذشته ۹۲۵ ق) درباره حرقی که در سال ۸۸۶ ق در مسجد النبی روی داد. [ج ۲، ص ۱۰۴۱ - ۱۰۷۶].

متن کامل این رساله را پی شتر، استاد محمدتقی دانش‌پژوه در یادنامه مینورسکی، براساس نسخه اصل مصنف موجود در کتابخانه ملک انتشار داده بود و اینک با ویرایشی دقیق و درخور، بار دیگر منتشر می‌شود. ابن روزبهان در روز حریق در مدینه حضور نداشته؛ ولی چند روز بعد به مدینه بازگشته و جزئیات آن رویداد را از زبان شاهدان عینی گزارش کرده است.

[۷]

در زمره فواید کتابشناختی مجموعه‌المدنیات باید از فهرست مصاحف مخطوط خزانه نبوی یاد کرد که در یادار ایوب صبری پاشا، نظامی فرهیخته ترک متوفی ۱۳۰۸ ق، به زبان ترکی نوشته و در کتاب مرآة الحرمین الشریفین درج کرده است و اینک ترجمه عربی آن با ویرایش دقیق واثقی در اینجا می‌آید.

۱۳۲ نسخه قرآن کامل و چند مورد اجزائی از قرآن در این فهرست معرفی شده است. [ج ۲، ص ۱۰۷۶ - ۱۱۰۳].

واثقی در تکمله این فهرست، از قرآنی یاد می‌کند که جمّاز بن قاسم امیر شیعی مدینه در سال‌های ۵۸۳ تا ۶۱۲ ق به خط خود نوشته که در سند شماره ۱۴ از پیوست‌های کتاب، بدان اشاره شده است. [ج ۲، ص ۱۱۰۳ و ۱۱۰۴].

کتاب زهره العقول نوشته سیدعلی بن شدقم مدنی، جمعی از حاکمان شیعی مدینه را شناسانده که باید در منابع مربوط به مدینه بدان‌ها اشاره شود.

[۸]

بخش سی‌ام کتاب‌المدنیات، نسخه عکسی رساله «امهات النبی» است که شیخ ابوجعفر محمد بن حبیب بغدادی (درگذشته ۲۴۵ ق) نوشته و نسخه‌ای خطی از آن به خط یکی از نوادگان امام سجاد (علیه السلام) به تاریخ ماه رمضان سال ۶۱۹ ق در کتابخانه دانشگاه تهران نگهداری می‌شود.

در این رساله کم‌نظیر، نام مادران جناب آمنه بنت وهب، عبدالله، عبدالمطلب، هاشم، عبدمناف، قصی، کلاب، مرّة، کعب، لؤی، غالب، فهر، مالک، نصر، کنانه، خزیمه، مدتکه، الیاس، مضرّ، نزار و معدّ یاد شده است. در مورد چند تن از بزرگان یادشده، سلسله نسب از طرف مادران نیز بیان شده که در میان آثار مربوط به پیامبر، امتیاز ویژه و ابتکار و نوآوری خاصی دارد.

[۹]

بخش بیست و دوم کتاب با عنوان «التراث المدنی» شامل یادداشت‌هایی بدون استقصای تام است که تلاش‌های علمی شیعی انجام شده در مدینه منوره را گزارش می‌کند. این تلاش‌ها عبارتند از:

۱. اجازات روایی در سال‌های ۱۳۶۶، ۱۰۶۱، ۷۵۴، ۱۳۸۶ و ۱۰۹۵ قمری. دو مورد از این اجازات شفاهی بوده است. متن کامل اجازات مکتوب در کتاب نقل شده جزیک مورد که در دسترس نبوده است. [ج ۲، ص ۸۱۲ - ۸۱۶].

۲. کتاب‌هایی که در مدینه تألیف شده‌اند. در اینجا بیست عنوان کتاب به ترتیب حروف الفبا همراه با توضیح کوتاه در باره آنها ذکر شده است. [ج ۲، ص ۸۲۷ - ۸۲۹].

۳. کتاب‌هایی که در مدینه استنساخ شده، شامل ۴۴ کتاب که به ترتیب حروف یاد شده است. [ج ۲، ص ۸۳۱ - ۸۵۱]. نشانی نسخه‌های خطی نیز ضمن توضیحات بیان شده و تصویرهایی از برخی از آنها ضمن پیوست‌های کتاب آمده است.

۴. کتاب‌های خطی که در مدینه مقابله شده‌اند. [ج ۲، ص ۸۵۲ - ۸۵۳]. در اینجا پنج کتاب یاد می‌شود.

۵. یادداشت‌های تملک کتاب‌ها که در مدینه نوشته شده است. [ج ۲، ص ۸۵۴ - ۸۵۵].

دو نکته درباره این بخش گفتنی است:

اول اینکه به تصریح مؤلف، این بخش در واقع نوعی طرح بحث است نه استقصای تام؛ بنابراین پرونده آن همچنان گشوده است.

دوم اینکه چنین رویکرد تخصصی به فهرست‌نگاری کتاب‌های خطی، دستاوردهای جدید و مهمی در حیطه نگارش تاریخ علم به بیان استاد عبدالحسین حائری، می‌تواند در برداشته باشد. از این الگویی توان

برای نگارش تاریخ علمی شهرهای دیگر بر اساس فهرس مخطوطات بهره گرفت.

[۱۰]

بخش سی و یکم کتاب، مستدرکی است بر کتاب پیشین مؤلف با عنوان «التراث المکی» که در باب مکه مکرمه و آثار شیعی آن نوشته است، [ج ۲، ص ۱۱۶۱ - ۱۲۳۴]. این کتاب پیش‌تر چاپ شده است.

در این بخش می‌خوانیم:

۱. تقریظ منظوم و منشور سید عبدالستار حسنی پژوهشگر و ادیب معاصر عراقی بر کتاب و ماده تاریخ آن [ص ۱۱۶۲ - ۱۱۶۳].

۲. مستدرک بخش اجازات روایی که در مکه صادر شده است. [ص ۱۱۶۷ - ۱۱۹۲].

۳. مستدرک فهرست کتاب‌های استنساخ شده در مکه و طائف [ص ۱۱۹۳ - ۱۲۰۹].

۴. مستدرک فهرست کتاب‌های تألیف شده در مکه [ص ۱۲۱۰ - ۱۲۱۶].

۵. مستدرک فهرست تملک‌های نوشته شده در مکه [ص ۱۲۱۷ - ۱۲۲۱].

۶. مستدرک فهرست کتاب‌های تصحیح و مقابله شده در مکه [ص ۱۲۲۱ - ۱۲۲۳].

۷. مستدرک فهرست کتاب‌های تألیف شده در راه مکه [ص ۱۲۲۴ - ۱۲۲۶].

۸. مستدرک فهرست کتاب‌های استنساخ شده در راه حج [ص ۱۲۲۷].

۹. مستدرک فهرست کتاب‌هایی که تألیف آن در مکه پیشنهاد شده است [ص ۱۲۲۸].

۱۰. فهرست کتاب‌هایی که برای آل ابی‌نمی از خاندانهای شیعی حاکم بر مکه، نوشته شده است. این فهرست عنوانی جدید است که مؤلف تا کنون چهارده عنوان کتاب با این ویژگی یافته و شناسانده است. [ص ۱۲۲۹ - ۱۲۳۴].

توضیح کلی در مورد این بخش همان دو نکته است که در بند نهم ضمن معرفی بخش بیست و دوم کتاب، گفته آمد. ضمن اینکه این‌گونه مستدرک‌نویسی، روزآمد بودن نویسنده را نشان می‌دهد. در اینجا می‌افزایم که شایسته است مؤلف درباره‌ی خاندان ابی‌نمی توضیحات بیشتری آورد.

[۱۱]

بخش سی و نهم معرفی برخی از محله‌های مدینه منوره و آثار و پیشینه شیعی در آنها است. [ج ۲، ص ۹۸۷ - ۱۰۲۲]. در این بخش محله‌های زیر یاد شده است:

۱. عُرَیض. اشاره به روایاتی که عریض در آنها یاد شده و مدفن علی بن الامام جعفر الصادق (ع) در آن منطقه.

۲. صُریا. این روستا را امام کاظم (ع) بنیان نهاد. مؤلف گزارش‌هایی از

حضور ائمه اطهار از امام رضا تا امام مهدی (ع) در این مکان می‌آورد. ۳. سایه. منطقه‌ای واقع در میان دو حرم شریف. وجه تسمیه آن و گزارش تملک آن توسط فرزندان امیرالمؤمنین (ع) و دو روایت که نشان می‌دهد امام کاظم (ع) در آن منطقه املاک داشته است و نیز نام پنج تن از روایان شیعی حدیث که از این دیار برخاسته‌اند بیان شده است. ۴. عُنَابَة. محلی نزدیک به مدینه که مدتی امام سجاد (ع) در آن سکونت داشته است. در این بخش نگاه تاریخی به احادیث، نکته‌ای جالب و دیدنی است.

[۱۲]

پایان بخش کتاب، فهرس فنی است، بدین ترتیب:

آیات، اشعار، اعلام، اماکن، کتاب‌های مذکور در متن، کتابخانه‌های یادشده در متن، اجازات، منابع و فهرست تفصیلی کتاب. این فهرس خواننده را برای بازیابی مطالب کمک می‌کند.

پس از آن بخش «المصوّرات» است که به گونه‌ی پیوست آمده است و بدین ترتیب است:

۱. نمونه‌ی خط سیدعلی بن شدقم مدنی (مربوط به ص ۷۳۳ کتاب)

۲. آغاز نسخه‌ی پرسش‌های سیدعلی بن شدقم از شیخ بهالدین عاملی و جواب‌های شیخ (مربوط به ص ۶۷۷ و ۶۸۹).

۳. دو برگ آخر از نسخه‌ی بسیار ممتاز نهج البلاغه به خط سیدحسن بن شدقم، موجود در کتابخانه‌ی دانشگاه تهران، کتابت شده به سال ۹۹۴ تا ۹۹۶ ق و مقابله شده با چهار نسخه‌ی کهن (مربوط به ص ۷۹۸). این نسخه همان است که دکتر

سیدمحمد مهدی جعفری تصحیح و آماده انتشار کرده و در مورد آن مقاله‌ای نیز نوشته است.

۴. نمونه نسخه‌های مربوط به مناظره‌ی ابن حسام و سیدمهنا مدنی (مربوط به ص ۹۳۷)

۵. وقفنامه و برگ اول قرآنی که میرزا نثار حسین هندی در سال ۱۲۸۷ ق بر حرم مطهر نبوی وقف کرده است. (مربوط به ص ۱۰۹۸).

۶. برگ اول نسخه هدایة التصدیق نوشته ابن روزبهان (مربوط به ص ۱۰۴۳).

۷. برگ آخر نسخه خرائج راوندی (مربوط به صص ۸۳۵ و ۹۲۹).

۸. تصویری از مناره و حرم جناب علی بن امام صادق (ع) در عریض (حومه مدینه) که در سال ۱۴۲۳ ق توسط وهابیون تخریب شده است (مربوط به ص ۹۸۸).

در نگاهی کلی کتاب‌المدنیات را می‌توان دانشنامه‌ای شیعی در باب مدینه دانست که به جنبه‌های مختلف این دیار مقدس و سرنوشت‌ساز می‌پردازد، مانند تاریخ، فرهنگ، عالمان، حاکمان، جغرافی و ...

۹. نمونه‌هایی از چند نسخه خطی که در کتاب یاد شده است.

۱۰. معرفی کتاب در یک صفحه به زبان انگلیسی.

[۱۴]

در نگاهی کلی کتاب المدنیات را می‌توان دانشنامه‌ای شیعی در باب مدینه دانست که به جنبه‌های مختلف این دیار مقدس و سرنوشت‌ساز می‌پردازد، مانند تاریخ، فرهنگ، عالمان، حاکمان، جغرافی و ...

تتبع مؤلف در میان کتاب‌های چاپی و خطی قدیم و جدید، تفحص در نسخه‌های خطی و اسناد، پیگیری و تخصص‌گرایی و تمرکز برای مهم در طول سالیان، ایمان به فواید و نتایج درازمدت این کار، به علاوه مشاهدات میدانی و گفت‌وگو با دانشمندان معاصر حرمین شریفین، پاره‌ای از رموز موفقیت نویسنده و خواندنی شدن اثر است.

ادعای کتاب بی‌غلط چاپی در کشور ما دشوار است؛ اما در مورد این کتاب، شاید بتوان چنین گفت و این امتیازی به شمار می‌آید. رعایت سلیقه و چشم‌نوازی در چاپ را نیز باید به این عامل افزود. نکته‌ای که می‌تواند بهره‌گیری از کتاب را چند برابر کند، وجود نمایه موضوعی - الفبایی برای چنین کتابی است. بازیابی یک مطلب از میان این همه فواید، به تصفح ۱۲۰۰ صفحه نیاز دارد که دشوار است. البته فهرست‌های موجود بخشی از مشکل را حل می‌کنند؛ اما نیاز به یک نمایه موضوعی دقیق و فنی را برطرف نمی‌کنند.

برای گسترش بهره‌وری از این کتاب در میان اصناف مختلف، پیشنهاد می‌شود خلاصه‌هایی از این کتاب و کتاب «التراث المکی» در قالب یک یا دو جزوه کوچک به زبان‌های فارسی و انگلیسی منتشر شود تا پیشینه شیعی حرمین شریفین روشن شود و پاسخی عملی به برنامه محو و حذف تشیع از تاریخ و فرهنگ این دو شهر مقدس داده شود.

از خدای متعال می‌خواهم به نویسنده در ادامه این راه مقدس به دعای خیر حضرت بقیة الله (ارواحنا فداه) توفیق روزافزون عنایت فرماید. نگارنده سطور، توفیقی را که به لطف الهی در آغازین روزهای سال ۱۴۳۴ قمری یعنی سال آغاز مدینه به عنوان پایتخت فرهنگی جهان اسلام، در عرض ادب به حرم مطهر نبوی یافته است، مطلع نیکومی داند و به فال نیک می‌گیرد که به بهانه این سطور، برای نخستین بار به توفیق زیارت حرمین شریفین دست یابد.